

A tanyai közigazgatás története a mai Orosháza területén az első világháborútól a várossá alakulásig

SZABÓ FERENC

Városunk 1744-ben újakezdődött történetében közel két évszázadot jelent az az időszak, amikor az Alföld egyik jellemző vonását hordozó tanyavilág, meghatározó vagy számottevő tényezőként, az élet része volt vagy része maradt. A mintegy kétszáz év több nagy szakaszt mutat, amelyek tartalmuk és minőségük szerint nagy különbségeket takarnak s további belső elhatárolásokat kívánnak. A részletesebb kifejtés kötelezettsége alól nagyobbbrészt a szakirodalom¹, kisebb részben pedig dolgozatunk témaköre ad felmentést. Annyit azonban még így is előre kell bocsátanunk, hogy az orosháziak által benépesített – tehát az 1945 végéig érvényes településhatáron jóval túl fekvő – tanyák történetének korszakait átmeneti évtizedek kötötték össze. Ebből következőleg konkrét évszámokhoz köthető tanyatörténeti fejlődésmenetről nem beszélhetünk; a szakaszok egymással ölelkeznek, ugyanakkor legjellemzőbb, legerőteljesebb részeit egyértelműen meg lehet jelölni. A területi különbségek és fáziskésések igen nagyok lehettek.

Az elmondottak alapján az 1780-as évek elejétől nyolc-tíz évtizedet számíthatunk a tanyarendszer kialakulásának időtartamára. A kialakulást egyfelől a jobbágyfelszabadítás következményei (a szabad birtokforgalom), másfelől pedig a közlegelők felosztása és művelésbe vonása választotta részekre. A mai Orosháza

1. Mány Zoltán: Orosháza határának története. – Orosháza néprajza. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 7–24.; Az orosházi tanyavilág átalakulása. Szerk.: Tóth József. Orosháza, 1985.; Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi pusztán. Békéscsaba, 1975.; A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Szabad György. Bp. 1980.

határa közismerten – 1946–1947 óta három korábbi fő területrészből áll: a város hagyományos terepnumából (20 357 kat. hold), az 1946-ban csatlakozott Szentetornyából (1930-ban 15 967 kat. hold), továbbá Hódmezővásárhely határának cinkusi és tatársánci földjeiből. A kisebb területi átcsatolásokkal együtt Orosháza bel- és külterülete az 1941. évi 11 830 hektárról 20 216 hektárra növekedve állandósult.

A tanyarendszer kiformalódásának felerősödését a Vásárhelyi pusztá 1850. évi, az orosházi közlegelő 1859. évi és az Orosháza részét képviselő, legelőként használt Kiscsákonak 1863-ban megvalósított felosztása hozta magával. 1850 előtt csak Orosháza eredeti „törzsterületén” bontakozott ki a tanya gazdálkodás. Az 1904-ig két községből álló Szentetornya állapota sajátosnak mondható: A kiépült belterülettel rendelkező, igen csekély határral bíró Szabadszentetornyán mindössze 15–20 tanya volt, a kis híján 15 ezer kat. holdas – faluszerű tömörüléssel nem bíró – Pusztaszentetornyát pedig tizenkét nagy- illetve középbirtok uralta, a kisebbségben lévő parasztgazdaságok tanyáinak száma száz-százötvenre becsülhető.

A tanyarendszer *igen lendületes kibővülése és virágkora* az eredetileg is orosházi „törzsvidék” parasztságának a földszerzésével és a környékre történt kitelepedésével valósult meg. Időben az 1850-es évek elejéig nyúlik vissza ennek a legfontosabb szakasznak a kapcsolódása (a Vásárhelyi pusztán, s kis részben Pusztaszentetornyán). Jelentős állomás volt Kiscsáko igen gyors tanyásodása is 1863-tól. A legdöntőbb azonban az orosházi határon túlterjedő földszerzések sorozata, a kincstári (pusztaföldvári) és magánföldesúri (szentetornyai, gyulamezei, bónumi, csanádapácai, kisszénási, csorvási, gerendási, nagybánhegyesi stb.) parcellázások során. Ezekkel a földvásárlásokkal az orosházi gazdák mintegy *megkét-szereztek az orosházi határt, közigazgatási határmódosítások nélkül*. A megvásárolt földeken igen hamar felépültek a tanyák, s kibontakozhatott a döntően családi munkaerőre alapozott paraszti árutermelés (különösen a sertés- és baromfitartás), jelentős mértékben megőrizve a belterületi házzal a gazdálkodási és családi-nemzedéki egymásrautaltságot. A nagy földvásárlási, parcellázási időszak 1884-től 1906-ig tartott, azt követően hasonló lehetőségek kisebb arányban akadtak.²

Az első világháború előtti lendületes tanyásodás folytatását a két háború között – a pengő bevezetése előtti nagy infláció, majd az 1929–1935 közötti értékesítési nagy veszteségek mellett és ellenére – több tényező is előmozdította. Az egyik az agrárnépesség gyarapodása, a külterületen lakók számának növekedése, ami a tanyaépítők korábbi nemzedékeit felváltó újabb generációk önállósodását is kifejezte, a családi kisbirtokok feldarabolásával járhatott. A másik tényező

2. Orosháza története. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 420–423.

a Nagyatádi-földreform során juttatottak és a velük közös szociális helyzetű rétegekhez számíthatók (kisbérlők) általában szegényes tanyáinak szaporodása.

A gazdasági világválság 1935-ig tartó hatásának megszűnése után a megfelelő tőkeerővel, vállalkozási rugalmassággal és szakmai ismeretekkel rendelkező parasztgazdaságokban minden tekintetben felerősödtek a *korszerűség iránti törekvések*. Ennek a termelési szerkezetben, a technikában, az értékesítés célszerűbb szervezésében a második világháború alatt is érvényesülő formái váltak tömegessé. A tanyavilág egy modernizációs szakaszon esett át a jó földekkel, jó közlekedési lehetőségekkel rendelkező határrészekben. A gyengébb adottságú területek tanyáiba az újabb idők szele kis részben vagy egyáltalán nem jutott el. *A tanyásodás indulásában korábban fennálló különbségek jelentéktelenné váltak, a minőséget kifejező választóvonalakat egyfelől a termőhelyi adottságok, a fekvés, másfelől pedig az „emberi tényező” kvalitása (szakismeret, mentalitás, jövőkép stb.) határozták meg.* Ez nyilvánvalóan együtt járt a tanyai vagy a tanyákhoz kötődő agrárnépességet alkotó rétegek között fennálló érdekkülönbségek világosabb megjelenésével, de nem zárta ki az eltérő érdekelttségű rétegek, határrészek együttes törekvéseit. Ebben a megközelítésben válik érthetővé, miért volt alapvető fontosságú a tanyavilág lakossága számára a lakóhelyi illetősége szerinti település önkormányzata, közigazgatása útján megvalósítható érdekképviselés, az állampolgárnak kijáró védelem, másfelől a tanyán lakáshoz, a tanyai tulajdonhoz kapcsolt közterhek viselése, az állami és helyhatósági szabályozások és kényszerítések tartalma és elviselhetősége.

Mielőtt szűkebb témánk tárgyalását megkezdenénk, érzékeltetni próbáljuk a hivatalos, de korrigáló megjegyzések nélkül erősen félrevezető népszámlálási adatokkal, hogy a tanyavilág közigazgatásának ügye a lakosság nagyon jelentős részét személyében érintette illetve érdekelte.

*Az összlakosság és a külterületi lakosság lélekszáma
1910 és 1930 között*

	Összlélekszám			Külterületi lakosság		
	1910	1920	1930	1910	1920	1930
Orosháza	22 264	24 079	24 926	8 362	9416	10 635
Szentetornya	5 231	5 506	5 732	2 168	2353	3 581

A népszámlálások „külterületi” adatai a hivatalos belterületeken kívül összeírottak számát jelzik. Alapvető tévedés lenne a külterületi népességet tanyáinak minősíteni. A Szőlőket csak 1936-ban, az 1922-től beépülő Rákóczitelepet még később nyilvánították belterületté. A Szőlőknek 1910-ben 2143, 1920-ban 2428,

1930-ban 2642 lakosa volt, Rákóczi telepnek 1930-ban 1460. Sem e két település-részre, sem Gyopárhalmára, sem Bónum java részére nem érvényesek a tanyai település fő jellegzetességei, mint ahogy a húszas években keletkezett Gyökeresre vagy a nagyobb szentetornyai majorokra szintén nem. A „tisztán” tanyai lakosság számát jelenlegi ismereteink alapján csak hozzávetőleges becsléssel tudjuk megadni 1930-ra vonatkozóan. (Kifejezetten a paraszti tanyás gazdálkodást szolgáló tanyákon lakókat véve figyelembe, nem számítjuk hozzájuk sem az uradalmi majorokban, sem pedig az utóbb joggal belterületté nyilvánított településrészeket.) Így közelítve a számokhoz 1930-ban Orosháza akkori határában négy-ötezer, Szentetornyán egyezer-másfél ezer, Cinkuson és Tatársáncon fél ezer, együttesen öt és fél ezer-hat és fél ezer, megengedőlegesen hét és fél-nyolcezer lehetett a valóságosan a tanyákon élők száma városunk mai területén. Nem vitás, hogy a „külterületi” kategóriába sorolt, ám a belterülettel jellegükben, de mindenekelőtt funkcionálisan összekapcsolódott településrészek kommunális „fejlettsége” általában nem volt jobb, mint a tanyavilágé. Közigazgatási, egészségügyi, kereskedelmi, közlekedési, művelődési, rendészeti, postai stb. ellátottságuk azonban – ha egyedül a fizikai megközelíthetőséget nézzük is – a zártabb vagy tömörebb beépítésű városrészeknek eleve kedvezőbb volt. A tanyai (külterületi) közigazgatás kérdése még így is a város mostani területén 1930-ban lakó népesség mintegy negyedrészenek az életét érintette. Természetesen másként az orosházi tanyavilágban, mint Szentetornyán, s más problémakörben a Vásárhelyi pusztá északkeleti részén.

Vizsgálódásunk elsősorban a tanyavilágra irányul, esetenként azonban a külterületi státuszú és belterületi „elbánást” követelő településrészekről is szólnunk kell, a kérdéskörök egykorú összekapcsolódása miatt. Az állami, megyei és helyi szakigazgatást a jogi minősítés vezette, s számukra hivatalosan csak a bel- és a külterület létezett. Ebben nehezen lehetett változást elérni.

*Az első világháborútól
a tanyakérdés kormányzati ügyként történt kezeléséig*

Közel tíz éve megjelent dolgozatunkban³ 1914-ig jutottunk el a tanyai (külterületi) igazgatás történetjének bemutatásában. Láttuk, hogy a viszonylag fejlettebb tanyai közigazgatást, az Orosháza-hoz gravitáló pusztai területek megtartása érdekében is, Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város valósította meg: 1894-től Pusztaközponton és Vásárhelykutason közigazgatási kirendeltséget működtetett. Orosháza az enklávél-helyezkedésű Kiscsákón 1902-től szervezte

3. Szabó Ferenc: A külterületi közigazgatás kiépítése Orosházán az első világháborúig. – Az orosházi tanyaviág... i. m. 67–92. Csatlakozik hozzá korábbi dolgozatunk: Szabó Ferenc: A Puszták és a közigazgatás. – Nagy Gyula: Parasztélet... 49–70.

meg a vásárhelyi mintájú jegyzői kirendeltséget. Mindkét település felhasználta igazgatási tevékenysége segítésére a század végére már kiépült tanyai iskolák tanítóit is. Az 1904 óta egyesült két Szentetornyán a község életképtelen igazgatása, az uradalmi és a paraszti érdekek ütközése volt a jellemző, amely újra és újra fölvetette Szentetornya feloszlásának gondolatát.

Azt is jeleztük, hogy a kormánynak nem állt szándékában a tanyakérdéssel érdemben foglalkozni, annak ellenére, hogy nagy tekintélyű agrárpolitikusok, agrárközgazdászok sorra kifejtették: Az Alföld viszonyait reformok sorával, állami támogatással mielőbb javítani kell, s ebbe a területre „kitelepített” helyhatósági igazgatás éppúgy beletartozik, mint tanyai központok, idővel azokból új községek alakítása (Czettler Jenő, Cserhádi Sándor, Katona Béla és mások). A gondolatok Békés megye akkori vezetőit sem érintették meg. Az Alföld fel-emelésének ügye foglalkoztatta őket, de a tanyakérdés nem, annak legfeljebb a közlekedési vetülete. A tanyák körüli közegészségügyi anomáliákat, a sürgős orvosi (szülésznői) beavatkozást kívánó és a beteg elszállítását megakadályozó viszonyokat konkrét ügyek sora idézte gyakran a közigazgatás vezetői elé. Segíteni aligha tudtak. Miután a különböző tisztviselőknek, előjáróknak általában volt földbirtokuk is, amelyen igényesebb tanya állt, egyfajta tanyabarát ismeretük nyilvánvaló. A tanyavilág bajai iránti érzéketlenségük mögött végső fokon a parasztság lenézése, az elkülönülés fenntartása, a konzervatív beállítottság húzódott meg. Mindez, személyenkénti változatokkal, Orosházára is érvényes.

Az első világháború kirobbanása a tanyavilág viszonyainak javítására vonatkozó javaslatokat elsodorta, de nem véglegesen. A háború előtti és a kezdete körüli hónapokból Orosházáról maradt meg három ügy iratanyaga, amelyek a településhez közeli (vagy azzal összenőtt) lakott részek előrelépését szolgálták. 1914 májusában „tanyai levélgyűjtő és kézbesítő állomást” szervezett a nagyváradi postaigazgatóság Bónum és a Tehénlegelő területére, Tóth András szatócs kezelésében. A postahivatalba s az onnan történő szállítást az orosházi előjáróság vállalta.⁴ A gyopárhalmi orvosi rendelőt kértek. Beadványukra a képviselő-testület kimondta: A sürgős eseteket a gyopárhalmi tanítónál jelentsék, az telefonon szól a község házára, a községi orvost a helység fogata viszi ki. A vagyontalanok mindezt nem fizetnek, mások esetenként két koronát kötelesek leróni.⁵ 1914 júliusában 117 aláíró kérte újfent a Szőlőkől a belterületté minősítést, szemléletes képet rajzolva a Nagyhegyi és Kishegyi rész állapotáról (rendezetlen, girbe-gurba utcák, ártézi kút és utcai lámpák hiánya, csak itt-ott van járda, túlszűfolt a két iskola, vasúti átjáró kellene a Kígyó utca felé).⁶

4. Békés Megyei Levéltár (BML) Orosháza község ir. 3623/1914.

5. BML Orosháza képviselő-testületi jkv. 112/1914.

6. BML Orosháza község ir. 6186/1914.

A háború alatti sürgős kézbesítések, rekvirálások, ellenőrzések idején a hatósági emberek a korábbiaknál jóval többet mozogtak a tanyák világában is. A csendes megvesztegetés „fegyverével” a tanyai lakosok – sokszor bent a város-házán, illetve a község-házán – elég gyakran segítettek magukon. Az emberek igazságérzetét legjobban a felmentési kérelmek és a lovak igénybevétele körüli praktikák bántották.⁷ Mindenesetre tény, hogy a világháború és a román megszállás időszaka rongálta meg a legerősebben a tanyavilág népében a törvényesség és a közigazgatás igazságos eljárásába vetett (addig is nemegyszer bizonytalan lábon álló) hitet. Az a szelídebb korrupció, amit az emberek nagyobb része – ha morogva is – természetesnek vagy legalább elviselhetőnek tartott, a körülményeket kihasználva zsarolásba nőtt át.

A háború végén és a román megszállás idején Hódmezővásárhelyen már újra-kezdtek a tanyai kérdések előtérbe állítását. Kenéz Sándor ügyvéd széles kitekintésű várospolitikai javaslatai⁸ szerint tanyai központokat kell kiépíteni, jó kőutakkal és villamos vontatású keskenyvágányú vasúttal, a legszükségesebb szolgáltatásokkal, piaccal, gabonátárolóval. Kenéz minden tanyába telefont és áramot kívánt. 1918 szeptemberében a Kardoskúti Olvasókör – az Orosházához csatlakozás gondolatát újra elővéve – Kardoskútra is közigazgatási kirendeltséget kért. Az ügy elakadt a forradalmi időkben.⁹ 1919 júniusában Iványi István, Németh Bálint és 305 pusztai lakos – a pusztaközponti megoldást élesen bírálva – ismét Kardoskút kijelölését kérte a szervezendő pusztai kapitányság székhelyéül. Kérelmüket 1921 szeptemberében utasította el a vásárhelyi közgyűlés.¹⁰

A trianoni békeszerződéssel megcsonkított Magyarországon az ország éléskamrájának szerepét betöltő Alföld a kormányzat és a közvélemény szemében értékesebbnek, fontosabbnak látszott. Az alföldi lakosság bizakodott abban, hogy gondjait megismerik, átérzik s a politikacsinálók elősegítik a majdnem fél országnyi terület adottságaira építő felemelkedést. Az ehhez vezető utat mindekelőtt az agrártermelésben és az arra támaszkodó feldolgozó iparban látták a szakemberek is. Külön hangsúlyt kapott az öntözésfejlesztésre alapozott zöldség- és gyümölcsstermelés, továbbá az alföldi erdőtelepítés. (Gesztelyi Nagy László és Kaán Károly voltak a legkorábbi és a legkövetkezetesebb kezdeményezők.) A súlyos gazdasági gondokkal, majd a világválság hatásaival küzdő kormány a szakemberek nyomására fordított bizonyos mértékű figyelmet az alföldi

7. Számos példát ír *Csizmadia Imre*: Pirkadattól delelőig című önéletrajza. (Bp., 1986.)

8. *Kenéz Sándor*: Javaslatok Hódmezővásárhely t. h. város újjáalapítására. Szeged, 1918.

9. Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fióklevéltára (ezután CSML Hf), Hmv. Tanácsi iratok (Tan. ir.) II.3989/1918, II. 3997/1918. alapszámok.

10. CSML Hf Hmv. Tan. ir. II.3997/1918. alapsz.

problémákra, s az államirányítás akkori mechanizmusához alkalmazkodva közigazgatási úton igyekezett tájékozódni, illetve orientáló rendelkezéseket kiadni. Ebbe a körbe tartozik a tanyavilág helyzetének javítása, benne a tanyai lakosság körébe „telepített” közigazgatási funkciók.

A tanyakérdés társadalmi aláfestéssel történt hivatalos „exponálása” az 1921. évi kecskeméti tanyakongresszuson történt meg először. A szegedi és a kecskeméti beszámolóhoz képest elég vérszegény vásárhelyi előadás jól ítélte meg a tanyai központok feladatait, a tanyavilág fő gondját mégis leszűkítette a következő utak hiányára.¹¹ Orosháza vagy Békés megye nem képviseltette magát a kongresszuson, de fel sem kérték helyzetismertetésre a szervezők.

Vásárhelyen, a belügyminiszter kezdeményezésére is, a város közgyűlése 1921-ben felmérte, milyen igazgatási funkciók gyakorlása folyik a tanyavilágban. A lelkes-tanító bevonásával végeztetett heti egyszeri járlatírás, rendszeres hatósági orvosi jelenlét, városi fertőtlenítő. Anyakönyvi hivatali segédtevékenység és csendőrőrs – ennyiből állt a Pusztaközpontra elérhető lehetőség. Kardoskúton pedig: hetente egyszer járlatot írt a tanító. Az 1921. szeptember 21-i közgyűlési határozat alapján – a fentieknél szélesebb hatáskörrel: pl. panaszok és kérelmek felvétele –, telefonvonal kiépítésének ígéretével 1922-ben három ún. külterületi közigazgatási központot szerveztek a vásárhelyi határban: Mártélyon, Kutason és Pusztaközpontra.¹² Működésük eredményesnek tűnik, mert 1924-ben a vásárhelyi ellenzéki közgyűlési tagok (köztük Takács Ferenc) nyolc-tíz tanyai központ szervezését javasolták. A közgyűlés a miniszteri rendeletre várt.¹³ 1927 januárjában megvalósult négy tanyai telefonállomás felállítása Vásárhely határában, köztük a vásárhelykutasi és a pusztaközponti orvoslakásokban is. E kettőt az orosházi telefonközpont kapcsolta.¹⁴ A vásárhelyi határ Orosházához közeli részében fontos előrelépés volt 1929-ben (először bérelt épületekben) a város kórházához tartozó kakasszéki gyógyintézet megnyitása¹⁵, azt megelőzőleg 1928-ban a Kakasszék vasúti megálló létesítése.¹⁶ A Gyopárosfürdőhöz hasonló jellegű Kakasszékfürdőt kölcsönből építtette ki Vásárhely, korszerűbben kialakított gyógyhely-funkcióval.

Ami 1921-ben a kecskeméti tanyai kongresszussal szakmai, társadalmi és igaz-

11. Lázár Dezső: Hódmezővásárhely tanyai politikája. – Magyar Gazdák Szemléje 1921, 7–8. sz. 465–472.

12. CSML HfHmv. Tan. ir. II.3997/1918. alapsz.

13. CSML HfHmv. Tan. ir. 3035/1924. alapsz.

14. Hódmezővásárhely polgármesterének jelentése 1926-ról. Hmv., 1927. 17., Ugyanaz 1927-ről Hmv., 1928. 9–10.

15. Orosz Sándor: A városi kórház története. – Hódmezővásárhelyi thjf. város „Erzsébet” Köz-kórházának 1905–1930-iki évkönyve. Szerk.: Ormos Pál. Hmv. év nélkül (1932) 47–48.

16. CSML HfHmv. Tan. ir. 68/1928. alapsz.

gatási berkekben elindult, 1927-ben emelkedett érdemibb szintre. Elsősorban a kecskeméti székhelyű, de Csongrád és Csanád megyékre is kiterjedő illetékeséggel rendelkező Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara igazgatója, *Gesztelyi Nagy László* fáradhatatlan küzdelme révén. A belügyminiszter (Scitovszky Béla) 1927. május 9-én értekezletet tartott a tanyás megyék főispánjai és alispánjai, a nagy tanyás városok polgármesterei részére. A tanácskozáson Gesztelyi Nagy huszonegy pontba foglalt, döntően közigazgatási körbe tartozó, de a gazdálkodás, az infrastruktúra, a településalakítás kérdéseit is felvázoló javaslatait tárgyalták meg.¹⁷

Az eszmecserét figyelembe véve 1927. július 1-én született meg és jutott el a vármegyei és a városi törvényhatóságokhoz a *belügyminiszter 33.307/1927. III. BM. sz. körrendelete*, „a magyar tanyavilág közigazgatásának megjavítására szolgáló intézkedésekről.”¹⁸ A körrendelet hangsúlyozza, hogy másfél millió magyar állampolgár sorsáról, az ország lakosságának 19 százalékáról kell fokozottabban gondoskodni. Az elméleti előkészítés után a gyakorlati, konkrét intézkedéseknek kell következniük. A kezdeményező szerep a belügyi tárcára vár, a kérdés közvetlen és folyamatos felkarolása azonban a helyi önkormányzatok tennivalója, a törvényhatóságok segítségével – mondja a rendelet. „Mindenütt azt kell megvalósítani, amelynél jobbat a helyi körülmények nem engednek meg” – rögzítette az alapelvet. A gyakorlati megoldásokat kereső miniszteri eligazítás a szűkeblű, bevételeiket féltő anyavárosokat egyfelől szervezeti változtatásokra biztatta: tanyás részek önálló községgé alakítására, szélesebb hatáskörű közigazgatási kirendeltségek életre hívására, de legalább tanyai esküdtek, pusztabírók választására. Elképzelhetőnek tartotta a célszerű terület-átcsatolásokat. A gyakoribb és közvetlenebb helyszíni jelenlétet kívánta a mezővárosok, nagyközségek előljárói, tisztviselői részéről. A tanyaközpontokba telefont, tűzoltóságot, temetőt is szükségesnek tartott. Támogatta a gazdakörök érdekkifejező törekvéseit. Végül elrendelte a törvényhatóságokénti tanyabizottságok megalakítását. Mindezek pénzügyi-anyagi fedezetét a városok és községek saját költségvetésében kellett biztosítani. A körrendelet mellett a főispánokhoz küldött miniszteri levél hangsúlyozta a gyors végrehajtás és az erőteljes propagálás szükségességét. A tanyai lakosság és az önkormányzat érdekeinek szembekerülése esetén a főispánnak fel kellett lépnie.

17. A javaslatok egy példánya: BML Békés vm. főisp. ált. ir. 322/1927.

18. A Belügyi Közlönyben ill. a Magyarországi Rendeletek Tárában közzé nem tett körrendelet szövege: *Gesztelyi Nagy László*: Magyar tanya. 2. kiad. Kalocsa, 1928. 250–258. BML Békés vm. főisp. ált. ir. 601/1927. Későbbi fontos elemzések: *Hencz Aurél*: Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp., 1973. 380–417. *Hencz Aurél*: Fontosabb tanyarendezési elképzelések a két világháború között. – Jogtörténeti Tanulmányok IV. Szerk.: Csizmadia Andor. Bp., 1980. 95–108.

Mint láttuk, Vásárhely már a körrendelet kiadása előtt annak szellemében tett egyet és mást, mindig előtérben tartva a városvezetés szempontjából legfontosabbat: egy négyzetméterrel sem szabad csökkennie Hódmezővásárhely 132 ezer kat. holdas (761 négyzetkilométeres) határának. Vásárhely ezzel a kiterjedésével – Szabadka, Debrecen, Kecskemét és Szeged után – a Trianon előtti Magyarországon ötödik legnagyobb területű városa volt. Orosháza a maga alig több mint húszezer kat. holdnyi méretével és lakosságával más kategóriába tartozott. A tanyás városok között igazgatáspolitikai téren nem vitt vezető szerepet.

A célkitűzéseiben igen jelentős 1927. évi körrendelet alapján a vármegye, a járási főszolgabírók, a városok és a nagyközségek egyaránt kötelesek voltak mérlegelni tanyaviláguk állapotát, s ki kellett alakítaniuk javaslataikat. Orosházát és vidékét illetően az erről tanúskodó iratok jól megmaradtak. Kunos István orosházi főjegyző már 1927 első két hónapjában levelezésben állt Gesztelyi Nagy Lászlóval s arra hívta fel a figyelmét, hogy a tanyájuk mellett belterületi házzal is rendelkező lakosok közigazgatási ellátását jól meg tudják oldani. A városbeli házzal nem bíró, töredékföldes tanyai lakosok, továbbá a Rákóczi telepen élők ilyen irányú követeléseai jogosak – írja Kunos –, de csak állami segítséggel oldhatók meg.¹⁹

Az orosházi főszolgabíró és a főjegyző véleménye találkozott Kiscsákó és a belterülethez közeli Gyopárhalma, Kakasszék, Rákóczi telep ügyeiben. (Ezeket tekintették olyan „egységes tanyaközpontnak”, ahol a közigazgatás közelebb vihető a lakossághoz.) Témánk szempontjából *Kiscsákó* felmérése a fontosabb. A 2902 kat. holdra terjedő határrészből 1022 kat. holdat birtokolt a Geist-uradalom, 1880 kat. holdon pedig kb. 140 parasztgazdaság volt, 760 lakossal, 130 tanyával. Az Orosházától 22 kilométerre fekvő Kiscsákón 1902 óta működő segédjegyző (jegyzői kirendeltség) hatáskörét csak a kisebb polgári peres ügyekre kívánták kiterjeszteni a meglévőkön felül. Önálló községgé alakításra nem tartották alkalmasnak, de elfogadták egy ott lakó előljárói tisztség szervezésének szükségességét. A főjegyző Kiscsákó elcsatolását (Nagyszénáshoz) főként azért ellenetzte, mert az ott lakók orosházi származásúak, másfelől pedig 14.335 pengő veszteség érné Orosházát az állami adóalapban s az annak arányában kivetett helyi adók további összegében.²⁰ (Korábban Orosháza Nagyszénás–Újpuszta egyes lakosainak Kiscsákóhoz csatlakozását próbálta támogatni.²¹)

Orosháza vezetése a körrendelet szinte minden pontjára kedvező választ tudott adni, kérése igazából az útépitések és a vásárhelyi határrészek átcsatolása érdeké-

19. BML Orosháza község ir. 14 203/1927.

20. BML Uo. és Békés vm. alisp. ált. ir. 9364/1927. alapsz.

21. BML Orosháza község ir. 5385/1925. Orosháza képv.-test. jkv. 1925.

ben volt. Hivatkozott arra is, hogy az 1450 tagú Kisbirtokos Szövetség, a kiscsáki és a bónumi gazdakörök révén a tanyai lakosság érdekképviselője biztosított.

Rákóczitelep, Gyopárhalma és Kakasszék a főjegyző szerint 784 házhelyet (ebből kétszáz beépítve) és további háromszáz lakóházat képviselt, mintegy kétezer szegény lakossal. Míg Gyopárhalmára betonút és kisvasút vezet, sőt áramszolgáltatás is van, Rákóczitelep a legalapvetőbb ellátást is nélkülözi. A megfelelőbb állapotokhoz az alábbiakat tartotta mielőbb megvalósítandónak: a kisvasút kiépítése, végállomásánál állandó postahivatallal, legalább két tantermes állami iskola, óvoda, gyalogjáró, villany, orvos és szülésznő, jegyzői kirendeltség.²² (Az állapotrajz egybevág a rákóczitelepi nyomorúságról adott egészségügyi és szociális megállapításokkal.)

Szentetornyáról a megoldatlanság tényeit vonultatta fel a főszolgabíró: Község-házája a tanyavilágban található, a korábbi pusztaszentetornyai községháza. Az 530 házból álló faluban csak jegyzői kirendeltség működik. A járás közigazgatási vezetője az 1903-ig fennálló viszonyok visszahozatalát (Szentetornya falu legyen önálló község, Pusztaszentetornya önálló pusztaközség, azaz ún. eszmei község) javasolta, esetleg a községháza és a kirendeltség felcserélését.²³ A közigazgatási szervezet módosításán kívül semmiféle más elgondolása nem volt a főszolgabírónak e község körül, jól indokolta viszont Gádoros „kikerekítésének” követelményét, amely Szentetornya határából is mintegy 1500 kat. hold átcsatolását igényelte. Miután a tervezet meghiúsult, 1930-ban a kétségbeesett gádorosiak a Csongrád megyéhez csatlakozással próbálkoztak. 1934-ben a két megye az „ősi határok védelme” jegyében egyetértéssel levette a napirendről az ügyet.

A Békés vármegyei „tanyabizottság” 1928. április 25-i ülése a minket közelebről érintő ügyekben is véleményt formált: Bár többen is Szentetornya falu Orosházához csatolását és Pusztaszentetornya ismételt önállósítását javasolták, győzött az alispáni álláspont, amely szerint feltétlenül orvoslást kíván a szentetornyai állapot, de egyelőre függőben kell tartani. Nagyszénás-Újpuszta Kiscsákhoz csatolását elvetették, egy nagyszénási elöljárói kirendeltség szervezését viszont helyeselték.

A kiváló államigazgatási szakember, a tanyavilág felemeléséért sokat küzdő *Benisch Artúr* 1929-ben megjelent dolgozatában keserűen, de valóságosan állapította meg: Az önkormányzatoktól gyökeres intézkedés az 1927. évi körrendelet nyomán nem várható, a nagy határú városok ragaszkodnak területükhöz, s fenn akarják tartani a tanyavilág atomizáltságát. Kardoskút környékét említette negatív példaként, s *Kondorost* emelte ki megoldási modellként. „Az önállósulás a fejlődés fő motorja” – írta, a tanyai lakosság érdekeit az önálló községgé alakulás

22. BML Békés vm. alisp. ált. ir. 9364/1927. alapsz.

23. BML Uo.

szolgálja legjobban. A tanyaközpont, a kirendeltség nem ad lehetőséget az önkormányzati megoldásra. Benisch kifejtette: 3–5 kilométeres körzetű tanya-csoportokkal számolva (a lakottságtól függően) a tanyavilágban országosan 155 nagyközség és 118 kisközség alakulhatna meg, ha a partikuláris érdekeket sikerül lefégyverezni.²⁴

Benisch Artúrnak alapján véve igazat kell adnunk. Sajnos, az 1929-ben kiobbant gazdasági válság, a reformokra hajló Bethlen-kormány bukása miatt a tanya kérdés ismét visszaszorult az államigazgatási, s mindinkább a település-földrajzi, majd a társadalomismereti kutatások szférájába. Gesztelyi Nagy László, Kaán Károly, Benisch Artúr mellé felzárkózott a tanyai közigazgatás újabb jeles kutatója, az 1929-től fontos munkákat publikáló Kiss István, a Magyary Zoltán vezette közigazgatási reformkutatások egyik résztvevője. A csongrádi származású Kiss István 1932-ben jelentette meg „*A magyar tanyai közigazgatás. A tanya-politika vázlatja*” című monográfiáját Magyary Zoltán előszavával. A sokoldalú munka mind a jogforrások, mind pedig a mindennapi élet oldaláról kitűnő szintézist nyújt, újszerűen világítja meg a történeti előzményeket és gazdag, friss statisztikai anyagot, témabibliográfiát közöl. A munka kézikönyv lett, méltán sorakozott Kaán Károly alapvető kötetei (A magyar Alföld. Gazdaságpolitikai tanulmány. 1927., Az Alföld problémája. 1929.) mellé.

Annak ellenére, hogy a gazdasági válság időszaka megakadályozta, hogy a kormányzati szemhatárba került tanya kérdésben érdemleges haladás történjék, a szakmai és szemléleti előkészítés megkezdődött, s 1935-től kezdve folytatódhatott, mint látni fogjuk.

A gazdasági válság során életbe léptetett kényszertakarékoskodások a Földművelésügyi Minisztérium által létrehozott Hódmezővásárhelyi Tanyai Kirendeltség megszüntetését is magukkal hozták. Az 5430/1928. M. E. sz. kormányrendelettel 1928 végén felállított, Csanád és Csongrád megyék, továbbá Szeged és Vásárhely területére illetékes szakszerv egyfelől a tanyai gazdálkodást, másrészt a tanyai igazgatást segítette volna. Működési szabályzata előírta minden tanya helyszíni szemlét. 1931 végével szüntette meg a 93.706/1931. F.M. sz. rendelet.²⁵

Az 1920–1930-as évtizedek hosszadalmas, de eredményt nem termő vitái zajlottak Szentetornya további sorsa, leginkább felosztásának mikéntje körül. Az érdekek és az ötletek valóságos kavalkádjáról beszélhetünk. A nagy területű községet már az egyesüléskor két „kerületre” osztották. Az I. kerületet a volt

24. Benisch Artúr: A tanyaközségek kérdése. – Magyar Szemle 1929. (VI. köt. 136–144.)

25. Gesztelyi Nagy László: Küzdelem az Alföld jövőjéért. Beszámoló a Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara másfél évtizedes munkájáról (1922–1937). Kecskemét, 1937. 122–126.

Pusztaszentetornya jelentette, ahol a községháza és a községi jegyző is elhelyezkedett. a II. kerületet pedig a kiépült volt Szabadszentetornya, ahol csak a segédjegyző működött. A falu lakossága állandó hátrányokat szenvedett el a megosztott apparátus, s főként a pusztára telepített községházához kötődő hatáskörök miatt. 1921-ben a lakosság nyomására a szentetornyai képviselő-testület úgy döntött, hogy a faluban (azaz a II. kerületben) külön és önálló községházát kell építeni, önálló hatáskörű jegyzői állást, egy második segédjegyzői és egy adószedő esküdti állást kell szervezni.²⁶ 1922-ben a jegyző és a segédjegyző munkába léptek, s a községben életbe lépett az „A” és a „B” anyakönyvi kerület, azaz a területileg megosztott anyakönyvezés is.²⁷ A II. kerületi községházán 1922–1926 között a csendőrors számára is helyet adtak (Bérleti díj fejében).²⁸

A szentetornyai lakosság az 1922-es „átrendezéssel” sem lehetett megelégedve, különösen a magasabb községi adó miatt. Ezt jelzi több kezdeményezés, amelyek hivatalos támogatást nem kaptak. Krajinik György szentetornyai római katolikus plébános 1921 elején Szabadszentetornya és Gyopárhalma egyesítésével kívánt önálló községet alakítani. Miután csupa szegény lakosa lenne, nem tudná magát fenntartani – szolt a képviselő-testület határozata.²⁹ Győri József és társai az Eötvös-majornban akartak 250 kat. holdat kérni falutelepítés céljára. Ezt méginkább ellenezte a testület, az elszakadástól tartva.³⁰ Szabó András és társai kisbirtokosok a volt pusztaszentetornyai terület minden adó- és más ügyét az I. kerületi községházához kívánták visszatelepíteni 1923–1924-ben beadott kérelmükben. Elutasították őket, hiszen az adóügyi jegyzőt lakással együtt át kellett volna költöztetni a II. kerületből.³¹

Szentetornya zavaros és költséges viszonyainak tisztázásához az 1924. évi 4. törvénycikk (a községek pénzügyi egyensúlyának helyreállításáról) és a végrehajtására kiadott 177.300/1924. B. M. sz. körrendelet adott átmeneti lökést. A körrendelet szerint a belügyminiszternek jogában állott az összeépült vagy egészen közel fekvő községek egyesítése, egyes községi határrészek átcsatolása s megszüntethette a „közigazgatás követelményeit ki nem elégítő községi alakulatokat.” E jogszabály alapján 1925 és 1935 között 192 község szűnt meg, illetve egyesült az országban.³²

Békés megye alispánja ennek alapján bocsátotta ki 13.169/1924. sz. leiratát

26. BML Szentetornya képv.–test. jkv. 12/1918, 21, 46, 47/1921.

27. BML Uo. 14, 46/1922.

28. BML Uo. 10/1922, 29, 91/1926.

29. BML Uo. 50/1921.

30. BML Uo. 24/1923.

31. BML Uo. 74/1923. Későbbi hasonló: 54/1925.

32. *Alsó László: A községek szervezeti beosztásának rendezése. – Közigazgatásunk racionalizálásának eredményei.* Szerk.: Fluck András–Mártonffy Károly. Bp., 1936. 68–69.

Szentetornya felosztásának tervezetével. A szentetornyai képviselő-testület 29:2 arányban a község fennmaradása mellett foglalt állást. Hivatkozott a község ősi voltára, s arra, hogy az érintett lakosság közigazgatási és kulturális ellátása a felosztással sem lenne jobb. Szentetornya az állami egyenesadók mindössze egy-egyedét jelentő községi póttadóval el tudja látni a feladatát – hangsúlyozta a határozat.³³ Orosháza képviselő-testülete „kívánatosnak, szükségesnek és célszerűnek” tartotta Szentetornya felosztását, mert igazgatása költséges és nehézkes, a község lakosságának gazdasági és kulturális kiszolgálására nem képes. Szabad-szentetornya szinte összenőtt már Orosházával, de szegény nép lakja, elegendő adóalapja a fejlődéshez sohasem lesz. A nagy és fejlődő Orosháza képes a terhek átvételére és a jobb ellátás biztosítására. Az orosházi képviselők azt sem rejtették véka alá, hogy 12–15 ezer kat. holdnyi határ átcsatolására is számítanak.³⁴ Nagyszénásnak és különösen Gádorosnak szintén voltak területátcsatolási tervei.

Ezt követően az érdekharcok átmenetileg csendesültek, s 1932-től erősödtek fel újra. Közben két kezdeményezés érdemel említést: 1927-ben K. Horváth Mihály és társai a két Szentetornya szétválasztásáért folyamodtak. Pusztaszentetornya nagyközséggé alakítását kérve egyidejűleg. 1933-ban utasította el őket a megye.³⁵ Az addig nem jelentős irányt Székács József nagybirtokos és hét társa képviselte, akik kb. 2700 kat. holdnyi birtokterülettel Nagyszénáshoz akartak csatlakozni. Akciójukat a Pusztaszentetornya visszaállítására törekvők is szeretnék volna maguk mellé állítani. Szentetornya képviselő-testülete szerint a terület közigazgatási ellátása jó volt, másfelől 12 ezer pengő adóalap kiesését nem akarták elviselni.³⁶ A Nagyatádi-földreform során 63 házhelyet a Nagyszénás belterületéhez közeli szentetornyai határrészen kaptak meg a szénásiak. E területnek a jogos átcsatolását Nagyszénás község kérte Szentetornyától, sikertelenül.³⁷

A felosztás körüli vita 1932-től ismét magasabb szintig eljutott szakasza az 1924-ben és 1927-ben befutott vélemények feletti miniszteri döntés hiánya következtében bontakozott ki. 1932 tavaszán a megye főispánja közölte Orosházával, hogy négyezer vagy 8600 kat. hold átcsatolásáról lehet szó. Az orosházi képviselő-testület csak 8600 kat. holdat akart elfogadni, mert kiszámította, hogy 50 százalékos községi póttadó mellett ez esetben már haszon származik az átvételtől.³⁸ A vármegye kisgyűlése 1933 tavaszán a gordiuszi csomót az alábbiak sze-

33. BML Szentetornya képv.-test. jkv. 86/1924.

34. BML Orosháza képv.-test. jkv. 221/1924.

35. BML Orosháza város polgármesterének ir. 10.566/1947. alapszámhoz csatolt előiratok.

36. BML Szentetornya képv.-test. jkv. 28/1928.

37. BML Uo. 29/1928.

38. BML Orosháza képv.-test. jkv. 109/1932.

rint próbálta átvágni: Szentetornya 15 966 kat. holdnyi területéből 7499 kat. holdon maradjon meg Szentetornya, 2602 kat. hold kerüljön Gádoroshoz, 48 kat. hold Nagyszénáshoz (az OFB-házhelyek), 5717 kat. hold pedig Orosháza-hoz. Szentetornya képviselő-testülete ezzel szemben a kettéosztást kérelmezte: Szabad-szentetornya 7840 kat. holdas, Pusztaszentetornya pedig 8126 kat. holddal bíró határral önállósuljon.³⁹

Az 1933 tavaszi megyei határozat miniszteri jóváhagyása késett, a belügyminisztériumi vélemény 1936-ra némileg módosult is. A módosítás Orosháza kárára szőtt, s nem kívánta mellőzni a szentetornyai véleményeket sem. Változatlanul 2602 kat. holdat és kb. ötszáz lakost csatolt volna Gádoroshoz, de 3648 kat. holdat Nagyszénáshoz. 4880 kat. holdon, 870 lakossal önálló kisközséggé alakította volna Pusztaszentetornyát, valamint kb. 5200 kat. holdon, 3567 lakossal nagyközségi jogállással megalakította (meghagyta) volna Szentetornyát.⁴⁰ Az 1936-ig kiformalódott főhatósági elképzeléseket a tanyakérdés újabb kormányzati kézbevétele félreszorította. Az alább tárgyalásra kerülő 1935. évi adatfelvételekre épült és 1937-ben publikált miniszteri tervzet már nem tartotta célszerűnek Pusztaszentetornya bármilyen formájú visszaállítását. Szentetornya ügyében 1945 végéig döntés nem történt, mint látni fogjuk. A község két része nem a lakosság szám, hanem inkább a befizetett földadó arányában kapott képviseleti lehetőséget az egységes képviselő-testületben: a választott tagok fele-fele arányban kerültek be, a virilisekből az I. kerület adta a többséget. A hét esküdtből négyet adott az I. kerület, hármat a II. kerület.⁴¹

*Kormányzati tervek, jogszabályok és helyi érdekharok
az 1930-as évektől a várossá alakulásig*

A világválság utáni konszolidáció keretében vissza lehetett térni a tanyakérdés reformjára. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 557/1935. BM. eln. sz. rendeletével megszervezte azt az adatgyűjtést, amely a külterületinek minősített lakosságon belül megbízhatóan elkülöníti a tanyaiakat. (Általában azokat tekintették tanyaiaknak, akik a település központjától legalább négy kilométerre vagy nagyobb távolságra laktak, és nem faluszerűen kialakított rendben.) Az országban ilyen elbírálás alapján 376 településen 655 ezer lakost minősítettek folyamatosan tanyán élőknek.⁴² E felmérés alapján, a vármegyékkel egyeztetve dolgozták ki

39. BML Uo. 173, 174, 292/1933., Orosháza város polgm. ir. 10.566/1947. alapsz.

40. BML Orosháza város polgm. ir. 10.566/1947. alapsz.

41. BML Szentetornya képv.-test. jkv. 83/1925. ápr. 7. és dec. 28.

42. *Alsó László: A tanyai közigazgatás rendezésének alapelvei. – A tanyai közigazgatás rendezése.* Szerk.: Alsó László–Benisch Artúr–Mártonffy Károly. Bp., 1937. 10.

a szakértők a tanyakörzetek funkcióit és kialakításuk tervezetét, amely 1937-ben jelent meg.

Az 1935 szeptemberében folytatott adatgyűjtés rendkívül értékes és az azonos évi mezőgazdasági adatfelvétellel összevethető megállapításait, tényeit már a tervezett tanyai körzetek szerint szedték össze.⁴³

Orosháza akkori közigazgatási területén három tanyakörzetet jelöltek ki: 1. Gyopárhalma, Rákóczitelep, Kakasszék Orosházához tartozó része az uradalommal, együttesen 2365 lakossal, 1331 kat. hold területen. Központjául a Szentesre vezető országút és a Kakasszéki út kereszteződését látták jónak. E zárt beépítésű, illetve majorterületen tanyák nem voltak. Az 1920-as évekhez képest ez a körzet érdemi előrelépést tett: Orosháza nagyközség alkalmazásában két bába, egy kézbesítő és egy mezőőr ott lakott, négy tanteremben öt tanítóval elemi iskola működött (községi), négy helyiséggel új népháza volt, polgári olvasókörrrel, a gyopárhalmi postaügynökség telefonálásra is módot adott. E körzet a *Gyopáros* nevet kapta. 2. Orosháza legmarkánsabb tanyakörzetét a Monor és Kéthosszúsor 1575 lakosából és 6874 kat. hold területéből kiformalni kívánt *Monor* képviselte. Központja a Monori csárda épületében kapott volna helyet. Monoron községi bába lakott, öt kézbesítő, a felölelt területen négy tanteremmel és öt tanítóval tanyai iskolák működtek, közel esett a vasút és a postaügynökség az Orosházi tanyák állomáson. A felmérés szerint 53 parasztbirtok esett a 10 és 50 kat. holdas kategóriába és 140-en voltak tíz kat. hold alattiak. Vegyesboltok és két kocsmá mellett két hengermalom is dolgozott a körzetben. 3. A Kiscsákóból és Gáspártelekből álló *Kiscsákónak* 779 lakosa és 2904 kat. hold területe került kijelölésre, a kiscsákói iskolánál elhelyezendő központtal. E körzetben 140 rendezett tanya és a Geist-uradalom feküdtek. A területen egy bába, egy kézbesítő, egy anyakönyvvezető és járlatíró, továbbá egy külterületi állatorvos volt Orosháza alkalmazásában. Községháza állt rendelkezésre jegyzői és kisbírói lakással. Az iskola csak egytantermes volt, egy tanítóval. A frissen épült Népházban Polgári Olvasókör működött. Kiscsákónak postaügynöksége és közeli vasútállomása volt. A Geist-uradalom mellett 157 parasztgazdaságot tüntetett föl az összeírás. Ez utóbbiak közül 2 volt ötven kat. holdon felüli, 27 tartozott a 10 és 50 kat. hold közöttiekhez és 130 a tíz kat. holdon aluliakhoz. Szatócsbolt ebben a körzetben is volt. Kiscsákó közúton húsz, vasúton 22 kilométerre feküdt Orosházától (lakosait a legtöbb szál ide is kötötte), hét kilométerre Nagyszénástól. Orvost, patikát, csendőrséget a kiscsákói lakos Nagyszénáson talált leg hamarabb, s természetesen piacot is.

43. BML Orosháza község ir. 16 109/1935. alapsz., CSML Hf Hmv. Tan. ir. II.196/1935. alapsz. Szentetornya felmérési anyaga nem maradt meg. A fő adatokat közli: A tanyai közigazgatás rendezése i. m. táblázatos része.

A Hódmezővásárhely határában kijelölt tanyakörzetből Kardoskút és Fehértó, bizonyos mértékig Kakasszék és Vásárhelykutas érdekel bennünket közvetlenül témánk szempontjából. Kardoskút 8351 kat. holdon 1534 lakost, Fehértó 9934 kat. holdon 1858 lelket, míg Kakasszék 10 801 kat. holdon 1954 személyt jelentett. Vásárhelykutas pedig 10 119 kat. holdon 2258 embert. Ez a négy tanyakörzet félkörben Orosházával határos volt, s különösen az első ketőnek sok lakosa orosházi származású, akik gazdaságilag és más tekintetben is Orosházához tartoztak. Ez a felmérések során is bizonyítottá vált. A kardoskúti körzetben 438, a fehértóiiban 426 tanyát írtak össze, míg a kakasszékiben 397-et, a vásárhelykutasiban 548-at. (A Vásárhelyi pusztán tehát összesen 1409 tanya állott 1935-ben, s a lakosok száma 7604 volt.) A körzetközpontok helyének kiválasztásába Hódmezővásárhely vezetésének, közgyűlésének már jellemzett beállítottsága láthatóan belejátszott: Elfogadták a kardoskúti vasútállomás kijelölését, Fehértó esetében ragaszkodtak Pusztaközponthoz. Kakasszék központját a Pusztaszéli út és az országút találkozásához, Vásárhelykutasét a már kialakult pontra kívánták. Figyelmet érdemel a körzetenkénti birtokállapotok jellemzése: Kardoskúton és Kutason volt a legnagyobb arányú az adófizetőként és a várospolitikában súlyosabb módos gazdák jelenléte. A föld minősége a Kardoskút nevű körzetben volt a legjobb, s ott volt a legkevesebb a kisparaszti gazdaságok száma és aránya is. A város érdekeit tükrözi az, ahogyan az orosházi vonzódásai miatt „legveszélyeztetettebb” kardoskúti és fehértói körzet közötti választóvonalat megjelölték. Kardoskútnak a Pusztaközpontra telepített s az ottani tervezett fejlesztésekkel még bővülő városi közigazgatási funkciók függvényévé kellett volna alakulnia. (Cinkus és Tatársánc a most ismertetett tervezetben Kardoskúthoz számított.) A hódmezővásárhelyi határ tanyakörzeteit a legkorábban fogta át bizonyos szintű kihelyezett igazgatás. Igen nagy szerepük volt a tanyai iskolák tanítóinak, és az olvasóköri érdekvédelmi kezdeményezéseinek, amelyeknek a város néha nem örült.

Szentetornyáról részadataink nincsenek, csupán azt tudjuk, hogy az ott is elvégzett 1935. évi felmérés alapján közzétett 1937. évi tervezet *Szabadszentetornya* néven 3131 lakossal, 4641 kat. hold területtel kívánt községet alakítani (kiemelni). *Jurenákmajor* néven, ott elhelyezkedő központtal és *Vaskapukörményék* megnevezés alatt a szarvasi vasút mentén kifermálódó centrummal pedig két tanyakörzetet akart szervezni. Az elsőnek 3175 kat. holdon 812 lakosa, a másodiknak 3673 kat. holdon 795 lakosa volt. A részletes tervezet tehát nem kívánta Szentetornya felosztását a szomszéd települések között, hanem a megerősített anyaközséghez tanyakörzeteket próbált csatolni.⁴⁴ A körzetközpontok kijelölése átgondolatlan-

44. A tanyai közigazgatás rendezése i. m. 98. és IV. B. térképmell.

nak tűnik. (A Vaskapukörnyék elnevezésű körzeté Nagyszénáshoz került volna közel. Ezzel a Pusztaszentetornyán már rendelkezésre álló épület használatával felhagytak volna.)

Az 1927. évi körrendeletben foglalt elképzelések megvalósítását szolgáló 1935-ös felmérés és annak 1937-ben, koncepciózus tanulmányokkal kísért közzététele bizonyos mértékig egységes mederbe terelte a sokszor egymástól független és szakmailag ellenőrizetlen elképzeléseket, másfelől megakadályozta a merev ragaszkodást a rossznak bizonyult, megszokott keretekhez. Csatlakozott kihatásaiban a 103 531/1936. BM. sz. rendelet is az 1927-ben elindult kormánytörökvésekhez. Ez a rendelet kimondta az anyaközséggel össze nem függő enklávék, különálló határrészek viszonyainak rendezését, s értelemszerűen érintette *Kiscsákót*. A megye alispánjának felhívására 1937 januárjában adta meg Orosháza főjegyzője az 1863-ban benépesült határrész adatait, hangsúlyozva ismét: A kiscsákói lakosok nagy részének Orosházán is van háza, gyerekeiket ott járatják iskolába, ott piacoznak, ott szülnék, esküsznek és halnak. A miniszteri rendelet szellemében az alispán két verziót látott követhetőnek *Kiscsákó* esetében: Ha *önálló kisközséggé* alakítják, Gáspártelekkel együtt, akkor Nagyszénáshoz csatlakozhatna; tekintve Nagyszénás anyagi bajait, növelendő az ottani adóbevételt. Második helyen azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy Orosháza védőszárnyai alatt maradjon az *önálló kisközség*.⁴⁵

A *Kiscsákón* közvetlenül érdekelt lakosok Csizmadia András országgyűlési képviselő vezetésével gyors ellenakcióba kezdtek. 1937 februárjában tiltakozó küldöttség kereste fel a belügyminisztert és a miniszterelnököt. Hivatkoztak arra is, mennyit áldozott már Orosháza *Kiscsákó* ellátására, a fő érvük azonban a leg-erősebb volt: *Kiscsákón* évi 11 669 pengő földadót vetnek ki. Ebből 7869 pengőt fizetnek a parasztbirtokosok (1879 kat. hold után) és 3805 pengőt a nagybirtok (1024 kat. hold után). 145 parasztgazda, akik együttesen 6307 pengőt „képviseleknek” a földadóból, írásban kijelentette, hogy Orosháza része kíván maradni birtokával. Az 1886. évi 22. törvény alapján, miután a földadó több mint ötven százalékát fizetik, akaratukat nem lehet figyelmen kívül hagyni. A belügyminiszter 1940 februárjában tért vissza a kérdésre: Elejtve a Nagyszénáshoz csatlakozás gondolatát, *Kiscsákó-Gáspártelekből* úgy kívánt *önálló kisközséget* szervezni, hogy átcsatolta volna hozzá 250 lakossal és 778 kat. hold területtel *Nagyszénás-Újpusztát*.

Orosháza képviselő-testülete 1940 szeptemberében arra kérte a minisztert, hagyja *Kiscsákót* a meglévő állapotában. Ha elcsatolására kerülne a sor, Orosházát kárpótolni kell Szentetornyából és a vásárhelyi puszta közeli részéből. Az

45. BML Orosháza város polgm. ir. 10 566/1947. alapszámhoz csatolt korábbi iratok.

önálló kisközséggé szerveződés gondolatát ekkor már a Geist-uradalom képviselte a legerőteljesebben, mintegy 1500 kat. holdnyi területtel Csorvásról is csatlakozókra számítva.⁴⁶ Az ország hadbalépése után a kiscsákói törekvések elcsitulnak. 1945 őszen már kormányzati kezdeményezésre került újra terítékre Kiscsákó sorsa, mint látni fogjuk.

Míg Kiscsákó önálló kisközséggé szervezését a belügyminiszter kezdeményezte s az érintett lakosok akadályozták meg, *Kardoskút községgé alakulását* és a tervezett község Békés megyéhez csatolását az ott élők kérték s a belügyminiszter állította le. A községszervezési kérelem Kardoskútból, Cinkusból, Tatársáncból, Fecskéspartból, Barackosból és Pusztaközpontból akarta megszervezni az önálló községet. Az 1928-ban megfogalmazott előterjesztés elvben találkozott a kormány tanyai politikájával. „Rendben volt” abban a tekintetben is, hogy az állami adót fizetők nagyobb fele támogatta. A belügyminiszteri szakapparátus 1930-ban foglalkozott érdemben a kérelemmel. Vagy 11 675 kat. hold terület és 2344 lakos, vagy pedig 16 580 kat. hold és 3108 ember alkotta volna az új községet, amely minden tekintetben meg tudott volna felelni az előírásoknak. Míg korábban Orosháza hangadó körei lépten-nyomon támogatták a Vásárhelyi pusztai elszakadási mozgalmakat, mert Orosháza határának bővítésére számítottak, most az önálló község tervét megismerve csak vérszegényen és ellentmondásosan nyilatkoztak meg. Békés vármegye közgyűlése 1930 szeptemberében sem a községgé alakulást, sem pedig az átcsatolást nem támogatta. Indokolás szerint azért, hogy ne teremtsen precedenst saját „ősi határainak” megváltoztatásához, tekintettel az Öcsödöt, Bucsát, Békéssámsont érintő elszakadási „mozgalmakra”. A tervezett községet csak akkor fogadta volna be „jó szívvel” Békés megye, ha azt Vásárhely önként adta volna át vagy a belügyminiszter az átcsatolást rendeli el. Mindezek után 1931 novemberében a nehéz gazdasági helyzetre és külön Vásárhely ezzel kieső bevételeire hivatkozással a Belügyminisztérium „nem tartotta időszerűnek” az ügyet.⁴⁷ Ezzel a Kardoskút környékén élők törekvései *visszatértek a régi mederbe: Vásárhely keretében megmaradva* a tanyai közigazgatási központ számukra kedvezőbb elhelyezését és szélesebb hatásköréért harcoltak.

E küzdelmek részleteit mellőzve⁴⁸ Hódmezővásárhely város vezetésének időhúzó taktikázásáról mégis szólnunk kell. Ennek a lényege egy eltorzult irányú lépéssorozatban mutatkozott meg: Bár 1939 őszen már saját szakembereik is Kardoskúton javasolták kiépíteni a három széles jogosítványú közigazgatási kirendeltség egyikét, mellőzve Pusztaközpontot, 1940-ben mégis a pusztaközponti

46. BML Uo.

47. BML Békés vm. alisp. ir. 5539/1930. alapsz.

48. Vö. Szabó Ferenc: A Puszták és a közigazgatás, 59–60.

elhelyezés mellett döntöttek. A volt csendőrlaktanyában egy vezetővel és két tisztviselővel ott kezdte meg a működését 1943. május 4-én a kirendeltség, hetente egyszeri ügyintézkést biztosítva Kardoskúton és Tatársáncon is. Jelentős államsegéllyel és komoly kölcsönrel 1944 tavaszán indult el az impozáns, kétszintes kirendeltségi székház felépítése, amely a front közeledtére félbeszakadt s csak 1947 tavaszán jutott el a befejezésig. Közben több esetben már-már egységesen követelte a határrész lakossága a kardoskúti elhelyezést, megfogadva, hogy a kérés teljesítése esetén „örökké hűséges és lojális polgárai maradunk Hódmezővásárhely thj. városnak.”⁴⁹

A Szentetornyát, Kiscsákót és a Vásárhelyi pusztát Orosháza melletti részeit mondhatni permanensen izgalomban tartó átalakítási-átcsatolási tervek és viták sok tekintetben a jövőt érlelték, konkrét megjegyzésekre, példalózássokra csábították a szakembereket. *Erdei Ferenc* számos tanulmánya, de különösen 1942-ben kiadott „*Magyar tanyák*” című könyve, *Móricz Zsigmond*, *Féja Géza* és mások tényfeltáró riportjai a közigazgatástudomány fórumai számára hozzáférhetetlen közvéleményt is ráhangolták a tanyavilág alapvető problémáira. Az 1927. évi körrendelettel kibontakozott folyamat fő inspirátorai a jogalkotás szakaszában azok a kiváló szakemberek maradtak, akikről már szóltunk, s akik a továbblépést jól szorgalmazták. A községek 1940 márciusában tartott III. országos kongresszusán *Gesztelyi Nagy László* egyfelől az 1937-ben megjelent kiadvány óta megtett lépések kritikáját nyújtotta, másfelől a konkrét tartalmi és technikai megvalósítás rendszerbe foglalt követelményeit ismertette, sok új elemmel. Előadását a tanyai törvény sürgetésével zárta.⁵⁰ Sürgetése olyan időpontban hangzott el, amikor erőteljesen dolgoztak a szakemberek a magyarországi agrártermelés és értékesítés, a mezőgazdasági oktatás korszerűsítését átfogóan biztosító kerettörvényen, amely 1942-ben meg is született, s a tanyavilág jövőjét alapvetően érintette.

1943 áprilisában kezdődött és 1944 májusában zárult „*A tanyai igazgatás rendezéséről*” szóló 1944. évi 2. törvény képviselőházi vitája, amely egy általánosabb nemzeti célkitűzés jegyében kívánta egyszerűbbé, közvetlenebbé és gyorsabbá tenni a tanyai nép és a közigazgatás kapcsolatát. Elsősorban a meglévő önkormányzatok keretében tartotta helyesnek a fejlesztést, de állami kötelezettségeket is vállalt. Szorgalmazta a tanyaközpontok létrehozását, illetve megerősítését,

49. CSML HfHmv. Tan. ir. II.3035/1924. alapszámhoz csatolt későbbi iratok. Szabó Ferenc: *A Puszták... 61.*

50. *Gesztelyi Nagy László*: *Tanyai közigazgatás. – A Községek III. Országos Kongresszusa.* Bp., 1940. 60–76.

egyres területeken akár tanyaépítési tilalom árán. A törvény jó alapelveket fogalmazott meg, de visszafogott végrehajtási tételei voltak.⁵¹

Még a törvény kibocsátása előtt elrendelte a belügyminiszter a tanyai igazgatás, illetve a jegyzői kirendeltségek felmérését, egyfajta minősítését (30 141/1944. és 31 818/1944. B. M. sz. rendeletek.) Orosháza jelentette, hogy a kiscsáki jegyzői kirendeltség területén 860 ember lakik, az ott munkálkodó segédjegyző egyedül látja el feladatait, gyakorlatilag az 1902-ben megállapított hatáskörben. Adót fizetni, beszolgáltatási ügyeket intézni csak Orosházán lehet, bár negyedévenként egy napon át Kiscsákon is be tudják fizetni az adót a lakosok az oda kiszálló esküdtnék.⁵² Szentetornyán a már leírt körülmények uralkodtak (jegyzői hivatal a tanyavilágban, kirendeltség a faluban). Most is kérték az új községházat jegyzői lakással, s két további szolgálati lakást. A pusztaszentetornyai községháza és a falu közötti hat kilométeres műutat ugyancsak kérték.⁵³

A háborús években az 1942. évi súlyos árvíz csapásait, amely a tanyavilágban is nagy károkat okozott, sikerrel helyrehozva – Orosháza vezetése már tudatában volt a még mindig külterületi státuszú, zártabb beépítésű részeken megvalósítandó feladatainak. Ezek közé tartozott a telefonösszeköttetés megteremtése⁵⁴, a védőnői ellátás biztosítása, az iskolák befogadó képességének javítása. A tanyavilág érdekében nagy jelentősége lett volna a Kéthosszúsört kövezett úttal ellátó *Csabai út*, másfelől az *Aradi út* kikövezésének. Mindkét terv évtizedek óta érlelődött. A két útépités meg is kezdődött, de 1944-ben félbeszakadt.⁵⁵ (Az Aradi út Cinkus és Tatársánc vonzásához lett volna fontos lépés.)

Az 1944. október eleji hadi események után a közigazgatás igen hamar talpraállt Orosházán. A csavargó szovjet és román katonaszökevények miatt a közbiztonság különösen a tanyavilágban romlott meg, a konszolidáltabb állapotok csak a tél folyamán következtek be. A régi keretek szerint újraszervezett igazgatásban megjelent a közvetlen politikai töltés, amellet, hogy hagyományos feladatait ellátta. A baloldal politikai szerepvivői szervezték meg a tanyavilágban az ún. *dűllőbiztosi rendszert* már 1944 végén, egyfelől a rekvirálások megkönnyítésére, másfelől a termelés elősegítése érdekében. A tanyavilágba kihelyezett közigazgatási tisztviselők általában eltávoztak, nem is tehettek mást.

A tanyavilágot érintő kormányrendeletek közül a közigazgatási területrende-

51. Szövege közölve többek között: 1943–1945. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátták: Vincinti Gusztáv és Pál László. Bp., év nélkül (1946) 33–39.

52. BML Orosháza község ir. 3278/1944.

53. BML Szentetornya község ir. 322/1944.

54. BML Orosháza képv.-test. jkv. 250, 250a/1942, 83/1944.

55. BML Uo. 133, 238, 239/1942, 218/1943, 2/1947.

zést körvonalazó 4330/1945. M. E. sz. rendeletnek mutatkozott az első hatása, *Kiscsákó* esetében. A régóta húzódozó ügyet felmelegítve ismét foglalkoztak a *nagyközséggé alakítás* lehetőségével. Iszlay Kálmán csáki segédjegyző kb. ötezer kat. hold területen, háromezer lakossal, 350–400 tanyával rendelkező tanyaközséget vázolt fel, Csorvás határából csatlakozó kb. ezerkétszáz emberrel és 3425 kat. holddal. Orosháza képviselő-testülete nem akarta akadályozni *Kiscsákó* önállósulását. Amikor Orosháza várossá nyilvánításának híre megérkezett, *Kiscsákó* lakói szinte biztosra vették a községalakítást. (Aztán 1947-ben levették a napirendről.⁵⁶) Monoron 1945 őszén megkezdődött a közigazgatási kirendeltség szervezése.

Orosháza várossá alakulása – mint a bevezetőben jeleztük – lényeges változásokat hozott a tanyavilágban. Közigazgatási tekintetben jóval többet, mint a belterületen. A megnövekedett határban és a külső városrészekben (Szentetornya, Rákóczitelep) hamarosan megszervezett közigazgatási kirendeltségek történetének tárgyalása már egy másik tanulmány feladata. A kirendeltségek életének első évei nagyjából pozitív értékeket hoztak, azután viszont – „társadalmi” álcázással – a centrális állami kényszerítés kihelyezett pontjai lettek.⁵⁷

56. BML Orosháza város polgm. ir. 10 566/1947. alapsz. Orosházi Hírek, 1945. október 10. „*Kiscsákó* önálló község lesz, ha akarja.”

57. Terjedelmi okokból dolgozatunkban nem térhettünk ki a tanyai lakosság körében folytatott közigazgatási munka tartalmára, formáira, szervezetére, költségeire. A témakört bemutató záró dolgozatunkban fogunk erre kitérni.